

Ірина Берегуляк

ПОДВІЙНІСТЬ СВІТІВ У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ І МАРТИНА БУБЕРА

У статті висвітлено проблематику сучасного стану, в якому перебуває суспільство, зокрема, кризи людських взаємовідносин. Це пов'язано, передусім, з труднощами і викликами сучасної духовної ситуації, які поставлені перед сучасною людиною. В контексті філософії Г. Сковороди і філософії комунікації М. Бубера обґрунтовано необхідність діалогу, як шляху становлення особистості в світі, можливість подолати відчуженість людини від світу.

Ключові слова: “внутрішня людина”, видима і невидима натура, діалог, світ “Ти”, світ “Я-Воно”.

I. Berehuliak. Duality of worlds in the philosophy of H. Skovoroda and M. Buber

In this work an issue of the modern society state is cleared up, particularly a crisis of relationships between human beings. This is primarily due to the difficulties and challenges of contemporary spiritual situation that faces modern human. The necessity of dialogue is stated in the context of philosophy of G. Skovoroda and a philosophy of communication of M. Buber; the dialog as a way of person's being in the world, a possibility to overcome the alienation of a human from the world.

Keywords: “inner man”, visible and invisible nature, dialogue, the world of “You”, the world of “I-It”.

И. Берегуляк. Двойственность миров в философии Г. Сковороды и М. Бубера

В статье освещена проблематика современного состояния, в котором находится общество, в частности, кризис человеческих взаимоотношений. Это связано прежде всего с трудностями и вызовами современной духовной ситуации, которые поставлены перед современным человеком. В контексте философии Г. Сковороды и философии коммуникации М. Бубера обоснована необходимость диалога, как пути становления личности в мире, возможность преодолеть отчужденность человека от мира.

Ключевые слова: “внутренний человек”, видимая и невидимая натура, диалог, мир “Ты”, мир “Я-Оно”.

Постановка проблеми. У сьогоднішні питання самовизначення людини в світі, гармонізації її духовно-матеріальної природи набуває особливої гостроти й актуальності. Це пов’язано, передусім, з труднощами і викликами сучасної духовної ситуації, які поставлені перед людиною. Наш час, як відомо, відзначається домінуванням технократичного мислення, знеособленням людини, яка в таких умовах перетворюється на “ресурс”, “гвинтик”, на “матеріал”. Людські взаємовідносини в сучасному світі “оречевлюються”, що, власне, становить загрозу для самої особистості, яка теж перебуває в небезпеці стати такою річчю, яку можна використати для своїх інтересів. Питання людського самовизначення та стосунків між людьми зачіпає безпосередньо питання людської гідності. Ці питання були основоположними у творчості Г. Сковороди і М. Бубера. Вони хоча й жили у різні епохи, проте їхні ідеї багато у чому перекликаються, а саме – обидва звертали погляди сучасників на прерогативу духовного світу над матеріальним, необхідність підпорядкування йому останнього. Їхні погляди сьогодні, в час розквіту “культури споживацтва”, актуальні як ніколи.

Аналіз досліджень. Перші науковці і публіцисти XIX ст. переважно цікавилися моральною філософією, майже повністю залишаючи поза увагою гносеологічні та онтологічні підвалини світогляду Г. Сковороди. З цього погляду, є показовим результат багаторічних розвідок Дмитра Багалія, мабуть, що першого справжнього сковородинознавця. У своїй монографії “Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода” він здебільшого концентрує увагу на його біографії та соціально-етичному вченні [1]. Неабияка заслуга у переорієнтації подібних студій на ґрунтовне історико-філософське дослідження генези поглядів українського мислителя належить Дмитру Чижевському, який досліджує не лише містичні впливи таких німецьких філософів як Я. Бьоме, Й. Арндта, А. Сілезіуса та В. Вайгеля на формування поглядів Григорія Сковороди з приводу природи і сутності пізнавального процесу, але й робить першу спробу цілісної та фактологічно обґрунтованої реконструкції всієї системи сковородинівського філософування [7]. Буття собою через призму комунікації, діалогу у творчості Мартіна Бубера досліджує український філософ Віктор Малахов, який наголошує на постійній наявності вічно-

го божественного “Ти”, що проходить через всі сфери стосунків у єврейського філософа, а також необхідності діалогу, як шляху виходу з загальнолюдської кризи [5]. Ще один український філософ Назіп Хамітов пише про “красу стосунків”, які возвеличує у своїх творах Мартін Бубер. Дослідниця спадщини Бубера Тамара Ліфінцева у своїй праці “Діалог як структура буття в релігійному екзистенціалізмі Мартіна Бубера” наголошує на онтологічному, смислотворюючому характері діалогу, його зв’язку з релігійною сферою життя, укоріненості в ній [8].

Метою статті є аналіз філософії подвійності світів Григорія Сковороди та Мартіна Бубера, спільно з поглядами яких віднаходимо шлях виходу з кризи, в якій опинилася сучасна людина.

Основний виклад матеріалу. В сучасному світі питання співіснування людей безпосередньо пов’язане з питанням визначення справжньої сутності людини, її ідентичності. В арсеналі постмодерного суспільства наявний і дискурс, і прагнення згоди й інші раціонально обґрунтовані засоби консенсусу. Проте сама дійсність заперечує можливість досягнення порозуміння раціональним шляхом. Всі спроби суспільства приречені на провал, лише “завуальовують” проблему, бо не беруть до уваги справжню природу людини. На це вказували і попередні мислителі, застерігаючи проти домінуючого у сучасному світі погляду на все крізь призму “загальної корисності”, яка веде до нівеляції самої людини, приниження її гідності. Актуальними залишаються погляди двох визначних мислителів, духовних вчителів людства – українського мислителя Григорія Сковороди (1722-1794) та німецького філософа Мартіна Бубера (1878-1965).

Постать Григорія Сковороди є однією з найбільш шанованих у загальному історико-культурному розвитку України. За словами відомого дослідника історії української філософії Д. Чижевського, “життя Сковороди є його філософією, а його філософія є його життям” [7, с. 5]. Щодо Мартіна Бубера, то він увійшов в історію філософської думки як творець так званої “діалогічної антропології”, який по-новому, неklasично поставив проблему “іншого буття”. Основне поняття філософії Мартіна Бубера – “діалог” становить для нас своєрідну точку відліку для осмислення проблем нашого часу.

Одне із основоположних принципів філософської системи Сковороди – вчення про двонатурність світу, яке викладене в творі “Вступні двері до християнської добронравності” [6, с. 140-150]. Згідно з ним, “весь світ складається з двох натур: одна

видима, друга невидима” [6, с. 141]. Тобто матеріальної й ідеальної, тілесної і духовної, мінливої і вічної, залежної і визначальної тощо. “Видима натура зветься твар, а невидима – Бог” [6, с. 141]. Та прерогативу слід надавати невидимому, духовному світу, бо: “...цей – риза, а той – тіло. Цей – тінь, а той – дерево. Цей – матерія, а той – іпостась, себто основа, що утримує матеріальний бруд так, як малюнок тримає свою барву. Отже, світ у світі то є вічність у тлінні, життя у смерті, пробудження у сні, світло у темі, у брехні правда, у печалі радість, в одчаї надія” [6, с. 145]. Тезу про донатурність світу Григорій Сковорода повторює сотні разів із десятками відтінків, беручи в основу антитетичне розуміння буття як єдності протилежностей. Видимий матеріальний світ, який Григорій Сковорода називає по-різному: “матерія”, “стихія”, “земля”, “плоть”, “тінь”, “ніч”, “смерть”, “попіл”, “пісок” тощо – це лише бліде відображення невидимого світу, який є реальним. Водночас у трактаті “Потоп зміїний” Сковорода зазначає: “Давно вже освічені сказали оцю річ: *Materia aeterna* – речовина вічна”, тобто “всі місця і часи наповнила” [6, с. 156]. Якщо розглядати цю цитату відірвано від цілісності його вчення, то можна запідозрити філософа в матеріалізмі. Що ж тут мається на увазі? Невидиму натуру або вічність, дух, істину Григорій Сковорода розуміє як Бога, нематеріальну основу всіх речей – як вічну і незмінну першооснову всього, що існує [6, с. 175]. Але невидима натура існує лише у видимій. Тобто обидві натури нерозривні, взаємопов’язані. Оскільки невидима духовна натура існує поза простором і часом, то вічною є і тінь її – матерія, як постійною є і їх взаємна боротьба. З того, що в усьому суцюзому існує два ества – невидиме і видиме, Григорій Сковорода робить висновок про неможливість зникнення чи загибелі чого-небудь. Загинути нічого не може, воно лише втратить свою тінь. І пояснює це аналогією: художник намалював оленя, потім стер фарби. Малюнок зник, а образ оленя не може зникнути [6]. Невидима натура або Бог є вічною, саме вона утримує і пронизує все в бутті [6, с. 175]. Але Бог – не сама природа, а її “джерело”, “світло”, “сонце”. Існування матерії є “корелятом” існування Бога, і в цьому сенсі її вічності, але ця вічність – функція вічності божественного буття, “тінню” якого є буття матеріальне. Людина (мікрокосм) також є єдністю двох натур – зовнішньої (тілесної) та внутрішньої (справжньої, істинної). Однією з центральних ідей Григорія Сковорода є твердження про “нерозривність” і водночас “незлитність” природи та людини, еством якої є Бог.

Щодо філософії Мартіна Бубера, то її ще називають “діалогічною антропологією”. Остання отримала таку назву через велику увагу, яку філософ приділяє проблемі означення людської сутності та її відношення до природи, іншого та Бога. Адекватне розв’язання цього питання, на думку мислителя, має виходити з положення про дві ситуації, своєрідні життєві позиції, в яких реально перебуває людина: “монологічну” (Я-Воно) та “діалогічну” (Я-Ти). Тобто йдеться не лише про дві фундаментальні форми комунікації, але й про два апріорні та первинні виміри людського буття, бо жодна людина не існує окремо від інших людей, сама собою: “...не існує Я самого по собі, а тільки Я-Воно або Я-Ти. Коли людина промовляє Я, вона має на увазі одне з цих двох слів” [3, с. 6]. Найперше, Мартін Бубер звертається до світу “Я-Воно”, бо лише відштовхуючись від нього можна зрозуміти світ “Я-Ти”, вибудувати модель справжнього, неспотвореного спілкування” [3, с. 4]. У цьому сенсі описати цей світ, як “Воно”, набагато легше, аніж зрозуміти “Ти”, що ж таке людина та її спілкування? На це запитання, стверджує Мартін Бубер, філософ, як і кожна людина може відповісти лише ціною всього життя. Досліджувати, споживати та використовувати – ось основні виміри царини “Я-Воно відношення”. Найбільше пригнічує у цьому світі “Я-Воно” те, що людські стосунки розглядаються як “речі серед речей”, а сама людина перетворюється на “сукупність окремих ознак” і розглядається з погляду “загальної корисності” [2].

Це співзвучне з думкою Григорія Сковороди, який говорить що для людини є два способи життя: “світський” – згубний та “божий” – спасенний, праведний. Причина людських страждань і непорозумінь зі світом у “неправдивому розумінні” суті речей. Зовнішній світ – “швидкоплинна річка”, тому гонитва за його благами – безглуздя. Філософ пише у діалозі “Наркіс. Розмова про те: пізнай себе”: “...Бачиш у собі тільки одне скотське тіло. Не бачиш тіла духовного. Не маєш жезла та духу до подвійного розділення” [6, с. 166]. Любов до зовнішності робить з людини раба, оскільки видимість засліплює, веде в темряву помилок. В іншому місці Григорій Сковорода заспокоює і пояснює такий вибір людини незнанням кращого, спасеного життя: “Не дивуйся душе моя! Усі ми любовпрахи. Хто тільки залюбився у видимість плоті своєї, не може не ганятися за видимістю в усім небеснім та земнім просторі. Але чому він її любить? Не через те, що вважає у ній світлість та приємність, життя, красу та силу?... Звичайно тому” [6,

с. 166]. А істинне пізнання проникає в незмінну сутність речей, тому воно може стати основою справжнього щастя, тобто філософ йде за сократівським принципом тотожності щастя та істини. Подібну точку зору є і у Мартіна Бубера: “Основне слово Я-Воно не є зло, як не є злом матерія. Воно є злом як матерія, коли вона претендує об’явити себе Сущим. Коли людина віддає себе у владу цього основного слова, її захоплює світ Воно, який постійно росте, її власне Я втрачає реальність, і тоді злий дух, який витає над ним, і привид, що мешкає в нім, починають нашіптувати один одному признання в своїй не-спасенності” [3, с. 30].

Вихід для людини, на думку Григорія Сковороди, у провадженні “божого” життя, яке єдине є спасенним і праведним. Це не є шлях розуму чи розуміння, а шлях віри і любові до Бога. Співзвучне бачення знаходимо у філософії Мартіна Бубера. На думку останнього, справжнє буття людини починається в зустрічі, коли людина говорить світові (природі, іншій людині, Богу) “Ти”. Тільки тоді перед нею розкривається таємниця, справжній зміст її існування. Йдеться про те, що діалог – це не просто засіб розкриття вже готового характеру людини, але це постійне саморозкриття, віднайдення власної суті у спілкуванні з іншим. Зустріч є синонімом взаємної творчості, взаємного збагачення людей. У справжньому діалозі люди творять один одного і водночас своє спільне життя, не втрачаючи індивідуальності. “Ти” неможливо пізнати, виміряти, опанувати, взяти під свій контроль. Коли ми вважаємо, що стали досвідченими в поводженні з якоюсь людиною, це якраз і означає, що вона перестає існувати для нас як “Ти”. “Ти” завжди несподіване, і жоден досвід цю принципову несподіваність безпосередньої зустрічі з “Ти” вичерпати не може. Володіння поступається місцем ставленню, пізнання – розумінню, досвід – причетності. Ми маємо виробити певне ставлення до “Ти” як до іншого суб’єкта; маємо прагнути його розуміти; глибина причетності надійніше за будь-який досвід забезпечить адекватність наших стосунків із ним [5, с. 95-96]. Ілюстрацією цього може послужити цитата Мартіна Бубера: “...Ти зустрічає мене через благодать – його неможливо знайти в пошуку. Але коли я говорю йому основне слово, це і є акт моєї сутності, акт, завдяки якому здійснюється моє буття...” [3, с. 12].

Це перекликається з проблематикою самопізнання, яка постійно турбувала Григорія Сковороду, їй він присвятив свої перші діалоги “Наркіс” та “Асхань”, у яких він наголошував на необхідності спрямування самопізнання не на “тінь”, а на внутрішню сут-

ність людини: “Ти-бо тінь, тьма і тлінь! Ти сон істинної людини. Ти риза, а він тіло. Ти привид, а він у тобі істина, ти-бо ніщо, а він у тобі сутність. Ти бруд, а він твоя краса, образ і план, не твій образ і не твоя краса, оскільки не від тебе, а тільки в тобі й утримує, о пороху і ніщо! Але ти його доти не пізнаєш, доки не признаєшся з Авраамом до того, що ти земля і попіл” [6, с. 159]. Внутрішня сутність людини, за його словами, має пізнаватися не плотським, а духовним зором, завдяки чому відкриється істина самої людини та істина світу чи “план, що по всьому матеріалі у Всесвіті нечуттєво простягається” [6, с. 163].

Згідно з вченням Мартіна Бубера, відношення “Я-Ти” може розгортатися на трьох рівнях, які у своїй сукупності охоплюють увесь спектр людських стосунків зі світом. Це – галузі взаємин з природою, з людьми і з духовними сутностями. Справжнє спілкування, справжня зустріч – “Я-Ти”, наполягає Мартін Бубер, можливі (хоча і у принципово різній формі) у межах кожної із зазначених галузей; і в кожній сфері через кожне наявне “Ти” ми звертаємося до “Ти” Вічного, божественного, – в кожній сфері відповідним чином [3, с. 45].

У “Я і Ти” Мартін Бубер описує спілкування з деревом – воно справді можливе, але лише в тому разі, коли для людини це дерево вже не є просто об’єктом. При цьому дуже важливо, що вступити в спілкування з деревом, взагалі з будь-яким природнім сотворінням, зовсім не означає наділяти його якимись власне людськими атрибутами, людською свідомістю, душею тощо. Бачимо паралель із вченням Григорія Сковороди, у якого принцип двонатурності світу органічно пов’язаний із його вченням про три світи. Спираючись на давню філософську традицію (античну, натурфілософію М. Кузанського, Д. Бруно, філософські курси киево-могилянців, зокрема С. Полоцького), він поділяв усе суще на три специфічні види буття – “світи”: великий, або макрокосм (Всесвіт); малий, або мікркосм (людина); світ символів, або Біблія. Великий світ – складається із численних світів як “вінок із віночків”, першоосновою якого є чотири елементи – вогонь, повітря, вода й земля. Макрокосм Григорій Сковорода поділяв на старий світ (бо його давно всі знають) і новий світ, що відкривається лише тим, хто за видимим бачить невидиме. Тому новий світ він тлумачить як вічний, незмінний, а старий світ – як мінливий, рухливий. Однак питанням великого світу Григорій Сковорода приділяв небагато уваги: рівно стільки, скільки необхідно для розуміння проблем малого світу – людини як центральної ідеї його філософії. Сутність

малого світу – людини (як і великого) Григорій Сковорода розкриває, виходячи з концепції двонатурності світу. У людині, як і в усьому тому, що існує, є видиме і невидиме, тілесне і духовне, тлінне і вічне, зовнішнє і внутрішнє. Свого справжнього вияву, власне людського буття людина набуває не з появою тілесності з її чутливими властивостями, а лише за умови осягнення нею невидимості, глибинних внутрішніх духовних джерел. Тому принцип “пізнай себе” проходить крізь усі його філософські твори. Він постійно повторює: “побач самого себе”, “слухай себе”, “поглянь у себе самого”. У духовному самопізнанні Григорій Сковорода вбачав ключ до розкриття таємниць буття світу і самої людини: “Якщо хочеш виміряти небо, землю і моря – повинен спочатку виміряти себе” [6, с. 156]. Процес самопізнання, спрямований на осягнення невидимої природи в людині, він розглядав як Богопізнання. Подібну думку знаходимо у філософії Мартіна Бубера. Він пише, що будь-які стосунки “Я-Ти” неначе обертаються навколо центру, де сходяться всі лінії цих відносин, – “Вічного Ти”, Бога, лише завдяки Якому і можуть існувати всі інші взаємини “Я-Ти”. Світ “Воно” знаходиться в контексті простору, часу і причинності, а світ “Ти” – поза контекстом простору, часу і причинності, оскільки центром останнього є Бог – Вічне Ти. На свою адресу Мартіну Буберу нерідко доводилося чути обвинувачення в подвоєнні світу, на що філософ відповідав, що світ, реальність – одна, але, як пише Мартін Бубер на початку свого твору “Я і Ти”: “Світ для людини подвійний в зв’язку з подвійністю основних слів, які людина може сказати” [3, с. 5]. Він заперечував також, що кажучи “Ти”, ми можемо проникнути у світ сутностей, або за Платоном, бачимо світ ідей за світом речей. Той світ, який відчувається у відношенні “Я-Ти” за своєю суттю є та сама реальність, яка присутня в відношенні “Я-Воно”. Відмінність в тому що в першому випадку ця реальність сприймається як особистість. Мартін Бубер пропонує діалогічну доктрину в філософії взамін монологічній. Для нього життя, реальність, світ – це система міжособистих взаємин. Центральним моментом цих відносин є любов, тобто цілісна спрямованість, устремління чистішої волі і життя до Іншого, відчуття непереборної потреби в ньому, вольова і моральна концентрація одного буття на Іншому, який сприймає цю відданість і турботу. У взаєминах “Я і Ти” нема містичного єднання. Кожний залишається собою. Називаючи когось або щось, ми немовби відділяємо його від себе, звертаємося з проханням відповісти нам. Ти існує “для мене”, проте не стає мною,

подібно, і я існую “для нього”, але не стаю ним. Мартін Бубер постійно наголошував на тому, що одна з найголовніших помилок людства – в тому, що дух “всередині нас”, тоді як він “між нами”, між “Я і Ти”. “Дух подібний не на кров, яка циркулює всередині мене, а на повітря, яким дихають Я і Ти” [3, с. 6]. Для філософа діалог – унікальний досвід інакшості Іншого, визнання Цього Іншого “своїм іншим”, впізнання Іншого. Інший наділений голосом, причому під “голосом” розуміється як присутність, так і мовчання. Кажучи “Ти”, ми, згідно з вченням Мартіна Бубера, входимо в світ відношення і вириваємося за межі “світу досвіду”. Під досвідом філософ має на увазі інтелектуальне “оволодіння” об’єктом. У світі “Я-Воно” суб’єкт сприймає, оцінює, впорядковує, “присвоює”, використовує об’єкт. При цьому людина залишається відділеною від світу цією антитезою “суб’єкт-об’єкт”. Мартін Бубер пише: “Пізнаючи, людина залишається непричасною до світу, тому що знання локалізують в ній, а не між нею і світом. Світ непричасний до процесу пізнання. Він дозволяє вивчати себе, йому це байдуже, він цьому не сприяє, і з ним нічого не відбувається” [3, с. 26-27]. Такого роду пізнання віддаляє нас від “Ти”. Та попри критику світу “Я-Воно”, мислитель все ж наголошує, що людині не обійтися без цього світу. Цей світ є потрібний для неї. Відношення ж Я-Ти взаємне, на відміну від Я-Воно, де активним є тільки суб’єкт: “Дерево ... тілесно протистоїть мені і має зі мною справу, як і я з ним, лише по-іншому” [3, с. 9].

Висновки. Духовна криза, в якій опинилася сучасна людина пов’язана головню з домінуванням технократичного мислення, знеособленням людини, становить загрозу для самої особистості, яка теж перебуває в небезпеці стати такою ж річчю, яку можна використати для своїх інтересів. Особливої актуальності набувають питання людської гідності, самовизначення, стосунків між людьми, гармонії людини з собою і навколишнім світом. Ці питання неможливо вирішити оминаючи питання про справжню природу людини, тобто основу її самовизначення, гідності, щастя. Ці питання були основоположними у творчості Г. Сковороди і М. Бубера. Як відповідь на ці питання постає їх вчення про два світи – видимий і невидимий у філософії Григорія Сковороди та світ “Я-Воно” і світ “Я-Ти” у філософії Мартіна Бубера. Причина людських страждань і непорозумінь зі світом полягає у неправильному розумінні суті речей. Зовнішній світ – “швидкоплинна річка”, тому гонитва за його благами – безглуздя. Проте мислителі не відкидають і не засу-

джують його, адже цей видимий світ не є абсолютним злом, адже, як зазначав вже раніше Григорій Сковорода, він весь пронизаний божественною натурою, а стає злом тоді, коли претендує замінити собою духовне, справжнє буття. Бо саме в духовному, невидимому світі знаходить людина відповідь про себе. Справжнє буття людини, на думку обох мислителів, починається коли вона відкривається на невидимий, духовний світ, у зустрічі з ним, коли вона говорить світові (природі, іншій людині, Богу) “Ти”. Лише тоді перед нею розкривається таємниця, справжній зміст її існування. Йдеться про те, що діалог це постійне саморозкриття, віднайдення власної суті у спілкуванні з іншим. У справжньому діалозі люди творять себе, один одного і водночас своє спільне життя, не втрачаючи індивідуальності. Саме через самопізнання, яке відбувається у спілкуванні, основою якого є Бог, як Вічне Ти, можливе подолання відчуження, встановлення автентичного існування людини і відповідно на спільну думку обох філософів, досягнення людиною щастя.

Отже, вся філософська система як Григорія Сковороди, так і Мартіна Бубера у своєму внутрішньому естві пронизана антитезами видимого і невидимого світів, що постають у найрізноманітніших ракурсах. Це засвідчує, з одного боку, сприймання буття всього суцього у стані постійного неспокою, взаємодії протилежностей, а з іншого – така антитетичність є вираженням абсолютної повноти буття, в якій зливаються протилежні ознаки, які містить у собі все, що існує, де прерогативу слід віддавати невидимому, божественному буттю. Григорій Сковорода і Мартін Бубер застерігають людство проти відчуження, ізоляції, проти такого буття, яке веде до катастрофи як у стосунку до людства, так і до кожного окремого буття.

Література:

1. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода / Багалій Дмитро Іванович – Харків : ДВУ, 1926 – 355 с.
2. Бубер М. Два образа веры / перевод с немецкого, под редакцией П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С.В. Лезова. – М. : Республика, 1995. – 464 с.
3. Бубер М. Я и Ты / перев. с нем. Ю. Терентьева, Н. Файнгольда, М.: Высшая школа, 1993. – 175 с.
4. Ільїн В. В., Кулагін Ю. І. Філософія: Підручник в 2 ч. – Ч. 1: Історія розвитку філософської думки. – К.: “Альтерпрес”, 2002. – 464 с.
5. Малахов В. Етика спілкування: навчальний посібник. – К. : Либідь, 2006. – 400 с.

6. Сковорода Г. Твори у двох томах. – Т. 1: Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. – К.: ТОВ “Видавництво “Обереги”, 2005. – 2-е вид., виправ. – 528 с.

7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Вид-во Орій при УКСП Кобза, 1992. – 230 с.

8. Лифинцева Т. Диалог как структура бытия в религиозном экзистенциализме Мартина Бубера. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/iphras/library/lifinceva.html>.

Рецензент** – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та українознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка **Тетяна Білан